

Рената Беднаж, доктор наук, ад'юнкт
кафедри історії педагогіки і порівняльної педагогіки
Університету імені Марії Кюрі-Скłodовської
м. Люблін
Польща

ПРАЦЯ ЯК ЦІННІСТЬ У ЖИТТІ ЖІНКИ НА РУБЕЖІ XIX – XX СТОЛІТЬ

У статті висвітлено дефініцію “праця” у польській педагогічній літературі, розкрито роль і значення праці у житті жінки на зламі XIX – XX ст., професійну діяльність жінок та здобуття ними професійної освіти, які висвітлювалися у тогочасній польській пресі. Зазначено, що незважаючи на реальне життя і теоретичні дискусії щодо праці, жінки повинні були утримувати себе самих та свої сім'ї.

Постановка проблеми. Праця відіграє важливу роль у житті людини. Завдяки ній люди можуть гідно жити та правильно функціонувати в суспільстві. Для людини, котра працює відповідно до свого покликання, праця стає не тільки джерелом утримання і матеріальною основою існування, але й основою щастя та духовного розвитку.

Аналіз останніх досліджень. Поняття праці багатозначне. Воно однаковою мірою стосується професійної діяльності, якою жінка займається для задоволення своїх матеріальних потреб, і ведення домашнього господарства, за яке їй не платять; зрештою, поняття це означає також виробництво матеріальних благ для власного споживання, що має місце у родинах з відносно низькими прибутками. А. Камінський ввів визначення “напіввідпочинку”, що стосується дій, які людина здійснює для задоволення, але водночас вони все-таки приносять також якусь матеріальну користь. Проблематикою праці жінок з різних верств суспільства недавно зайнялися автори статей, розміщених у збірнику під назвою “Жінка та праця”, що вийшов у світ під редакцією А. Жарновської та А. Шварца 2000 року. На рубежі XIX – XX століть праця жінок була в оцінці суспільства чимось досить неоднозначним. Головним чином чоловіки критично сприймали всіляку професійну діяльність своїх дружин, вважаючи, що, займаючись нею, вони занедбуватимуть свої обов'язки щодо родини. У зв'язку з цим вони висловлювали погляди про гіршу якість та меншу продуктивність праці жінок, про притаманні жінкам інтелектуальну обмеженість і відсутність таланту [J. Hoff, 2000, С. 247; J. Miłkowski, 1852, С. 172 – 173; Z. Seidlerowa, 1903, С. 51]. Інтелегенція вважала, що “професія” – це чоловіча риса, джерело престижу чоловіки у суспільстві

[A. Żarnowska, 2000, С. 48]. Професійні вміння чоловіків користувалися більшою довірою. Залежність між рангом професії та статтю особи, котра її виконувала, була нормальним явищем в царині розумової праці, але і в робітничому середовищі жінки не мали доступу до виконання деяких професій [A. Żarnowska, 2000, С. 50].

Мета статті – розкрити роль і значення праці у житті жінки на зламі XIX – XX ст., професійну діяльність жінок та здобуття ними професійної освіти (за матеріалами тогочасної польської преси для жінок).

Виклад основного матеріалу. Суспільно-політична ситуація на польських землях на рубежі XIX та XX століть призвела до того, що жінки були вимушені зайнятися заробітковою діяльністю, між іншим, суспільною, освітницькою, харитативною, а також професійною діяльністю у промисловості, сільському господарстві, торгівлі [Kronika działalności kobiecej, 1903, С. 10; X. Kirchner, 1903, С. 317; Dr F. Nossig, 1903, С. 506; B. Jaroszewski, 1866, С. 26]. Тим не менше, праця жінки поза домом все ще цінилася нижче, ніж праця чоловіка; вважалося, що вона буцімто суперечить покликанню жінки. Однак у середовищі збіднілої інтелігенції та у робітничому середовищі до неї ставилися як до чогось вимушено необхідного і не розглядали питання про обов'язок жінки повністю присвятити себе родинному життю [A. Żarnowska, 2000, С. 43; Matka-Polka R.S., 1903, С. 133 – 134; Dr Felicja Nossig, 1903, С. 73 – 75].

Те, яку цінність надавали праці жінок представники різних середовищ, залежало від сімейних обставин та від суспільного середовища. Значні різниці у ставленні до згаданої проблеми виникали зі статі [A. Żarnowska, 2000, С. 41; Matka-Polka R.S., 1903, С. 37; Pszczoła, 1903,

С. 538]. Процес модернізації професійних стосунків майже не зачепив інтересів жінок. Вони і надалі виконували тяжку, виснажливу роботу, яку працедавець вважав своєрідною, частково лише винагороджуваною допомогою родині, або ж суспільною місією чи покликанням [A. Żarnowska, 2000, С. 41]. Щоденним домашнім обов'язкам признавався при цьому ранг діяльності, підпорядкованої вищим цілям [A. Żarnowska, 2000, С. 42]. Праця, яку жінка виконувала для блага сім'ї, повинна була приносити їй задоволення, становила невід'ємну складову частину реалізації її суспільної ролі, врешті-решт, їй намагалися надати рангу суспільної місії.

Жінки з труднощами здобували чергові галузі діяльності, відкривали для себе нові заняття та професії. Вони розвивали свої таланти за кордоном, якщо не могли цього робити вдома, таким чином подаючи приклад іншим та заохочуючи їх до наполегливої праці. Варто звернути увагу на те, що виїжджаючи за кордон, жінки не тільки діставали можливість особистого розвитку, але й ставали справжніми послами Польщі у світі. В ситуації, коли загарбники усунули нашу державу з карти, вони нагадували про її існування своїми досягненнями у галузях науки, культури, мистецтва, активно працюючи в міжнародних феміністичних організаціях. Засновуючи численні товариства, просвітницькі і жіночі організації у Польщі, вони чинили опір спробам денационалізації. Адже навіть тоді, коли їх діяльність була спрямована на надання матеріальної допомоги людям біднішим від них, вони принагідно потайки “докидали” до цього патріотичний зміст: проводили лекцію, присвячену Міцкевичу, концерт, під час якого виконувалися твори Шопена тощо [Bluszcz, 1903, С. 78 – 79, 104 – 105, 124 – 126; *Biesiada Literacka*, 1882, С. 327; 1883, С. 79; K. Gliński, 1903, С. 470 – 474]. Згадана діяльність допомагала жінкам усвідомити, що вони – сила, що вони можуть вибороти те, чого прагнуть, а також пізнати самих себе й познайомитися з іншими людьми; заохочувала їх до активнішої участі в громадському й політичному житті.

Професійна діяльність та професійне навчання жінок сприяли розвитку самостійності і життєвої спритності серед представниць так званої “слабкої стаї”. Перед молодістю дівчиною, котра вступала в доросле життя, відкривалося широке коло різноманітних завдань, які вона могла взяти на себе. Ніхто не дивувався, якщо вона прагнула самостійно здобувати обрану нею професію, ніхто презирливо не називав її емансипанткою.

Самостійність і праця, впевненість у власних силах, дедалі більша незалежність, активна участь у громадському житті – ось безперечні досягнення жінок початку XX століття [Z. Seidlerowa, 1904, С. 397 – 399; *Bluszcz*, 1910, С. 77; *Kronika Rodzinna*, 1896, С. 545 – 547].

Жінки зі збіднілих поміщицьких родин та інтелігенції заробляли на хліб головним чином просвітницькою та виховною діяльністю. Часом нею займалися також дівчата, котрі походили з міщанства [A. Żarnowska, 2000, С. 31]. Ті, які обирали професію вчительки, ідучи за голосом покликання, ставилися до педагогічної діяльності як до свого роду місії [H. Rygier, 1903, С. 61 – 63; W., 1903, С. 322]. Однак у той же час до праці в офіційній, урядовій системі освіти багато жінок ставилися негативно, бо офіційна школа була чужою, зрусификованою установою [A. Żarnowska, 2000, С. 31; H. Radlińska, 1930, С. 105].

Робітничі сім'ї з часом також доцінили пов'язання між прагненням здобуття професії та прагненням освіти. Однак в освіті, знаннях тут бачили лише знаряддя, за допомогою якого можна отримати кращу, тобто вище оплачувану працю [A. Żarnowska, 2000, С. 39]. Як бачимо, місце праці в системі цінностей, яку визнавало робітниче середовище, було зовсім іншим. У XIX столітті праця для заробітку сприймалася в нижчих верствах суспільства як щось нормальне. Рід праці залежав від майнового статусу селянської родини, від віку та становища у сім'ї [M. Nietyksza, 2000, С. 15]. У містах роботою за фахом займалися жінки, які походили з плебсу. Численну групу серед найманих працівниць протягом всього XIX століття становили служниці, а також наймички – жінки, що наймалися від часу до часу для виконання різної фізичної роботи. Автор вищезгаданої праці пише про те, якою була ситуація таких жінок у Галичії та Королівстві Польському.

Жінки, котрі працювали за фахом, боролися з численними труднощами. Постійна рубрика “Хроніка жіночої діяльності” в журналі “Блющ” повідомляла, наприклад, про випадки, коли жінки не були прийняті до ремісничого цеху [Kronika działalności kobiecej, 1886, С. 223 – 224; 1888, С. 399]. Іншою проблемою було відповідне приготування жінки до праці за фахом. Передовсім, необхідно було змінити систему виховання, дати дівчатам можливість здобування освіти, створити відповідні умови для роботи. Промислова революція започаткувала інтенсивний розвиток шкіл та загальноосвітніх курсів для жінок. Тодішня преса інформує нас також про те, що було багато шкіл, які давали

знання, необхідні для виконання конкретних професій, [Pszczola, 1904, С. 335]. Наприклад, А. Кавецька відкрила реально-ремісничу школу, в якій на заняттях з хімії зверталась увага на використання досягнень цієї науки не тільки в промисловості, але й у кулінарії. С. Карповічова відкрила школу, у якій жінки здобували знання та вміння, пов'язані з масажем та гімнастикою, адже вони становили складові частини гігієни й медицини [Т., Prażmowska, 1873, С. 357; Z.S., 1904, С. 442; *Bluszcz*, 1883, С. 8].

Жінки не відразу оцінили значення професійної освіти. Тодішня преса неодноразово намагалася переконати у необхідності здобуття конкретного фаху, пояснити, що праця відіграє значну роль у людському житті. На допомогу приходили закордонні взірці. Між іншим, наводилися статистичні дані з Німеччини, де в 1881 році на фабриках працювало приблизно 350 тисяч жінок. Польки не хотіли бути гіршими від своїх німецьких, французьких чи англійських сучасниць [*Bluszcz*, 1883, С. 8; *Praktyczność w wychowaniu*, 1896, С. 545–547].

Турбота польського суспільства про підвищення рівня професійної освіти серед жінок, про усвідомлення ними своєї важливої ролі у житті зневоленого народу не обмежувалася шкільними стінами. Суспільна активізація огорнула усі верстви жінок, незалежно від віку, освіти, фаху. Найпопулярніші форми згаданої активізації становили різноманітні лекції та реферати, вечорниці і харитативна діяльність [Silva rerum, 1891, С. 669, 699–704; X. Kirchner, 1903, С. 317; *Kronika Rodzinna*, 1870, С. 189; *Biesiada Literacka*, 1890, С. 310; 1900, С. 412].

Саме собою питання про те, чи повинна жінка працювати, в умовах польської дійсності не становило істотної проблеми, що стає абсолютно зрозумілим, беручи до уваги ситуацію, в якій опинився наш народ після поразки Січневого повстання 1863 року. В свою чергу, преса намагалася боротися за гідність жінки праці, у тому, що праця ушляхетнює та сприяє покращенню матеріальної ситуації поляків. Часто саме жінки рятували від занепаду шляхецькі маєтки, не дозволяли чоловікам робити кар'єру ціною зради власного народу. Виконуючи свій патріотичний обов'язок, стараючись запобігти економічному занепаду, нужді, на яку загарбник намагався приректи польські сім'ї, польки відкривали широку гаму своїх можливостей – як розумових, так практичних. У зв'язку з труднощами, з якими вони боролися, щоб вижити, не дивує те, що жінки шукали для себе заняття відповіднішого, ніж швацтво [Kroniczka, 1905, С. 493; Pszczola, 1903, С. 418, 538, 587; 1904, С. 464].

Акція самоосвіти зосереджувалася на тих елементах, котрі поминала увагою офіційна школа, а саме на історії Польщі, рідній мові, польській культурі. Щоб уникнути переслідування зі сторони уряду, патріотичним змістом “наповнювалися” інші, дозволені цензурою, теми, або ж, незважаючи на небезпеку, влаштовувалися таємні лекції та освітні зустрічі [*Biesiada Literacka*, 1900, С. 412; *Przy kominku*, 1904, С. 50 – 54]. Ця діяльність знаходила відображення на сторінках газет. Зацікавлені розвитком освітніх жіночих організацій та розповсюдженням освіти серед жінок читачки журналу “Блющ” могли знайти інформацію про них у рубриці “Листи з Кракова”, а також з “Хроніки жіночого наукового руху”.

На сторінках тодішньої преси ми можемо знайти дуже різні, часто суперечні погляди на покликання, права, долю жінки. Т. Пражмівська представила читачкам погляди Емми Ладей, яка вважала, що праця – це єдиний та найбезпечніший шлях до емансипації жінки, до здобуття нею незалежності. На її думку, тільки працюючи, жінка могла заперечити повним сарказму словам Й. С. Мілля, котрий сказав: “Сучасна жінка – це тягар для чоловіка” [*Kronika Rodzinna*, 1873, С. 38]. Так виглядала ситуація жінок, які не оволоділи жодною професією й не могли себе утримати. Незарадність і безпорадність чоловіки закидали жінкам, які належали до середніх верств населення. Ставлення до жінок з народу було іншим, тому що селянки та робітниці завжди тяжко працювали і значною мірою причинялися до утримання дому [*Kronika Rodzinna*, 1873, С. 38; Т. Prażmowska, 1873, С. 357].

Підсумовуючи наші роздуми, ми повинні ствердити, що у зв'язку з економічною кризою, котра запанувала на польських землях в другій половині XIX століття, питання про працю жінок набуло значення однієї з найважливіших проблем у тодішньому польському суспільстві. Праця нерідко була необхідністю, вела до економічної незалежності, приносила безперечну громадську користь, а також позитивно впливала на родинне життя [В. Tryfan, 1898, С. 70; Z. Daszyńska – Golińska, 1910, С. 147]. Незважаючи на труднощі, з якими боролася жінка, що працювала, праця давала їй також почуття незалежності, гордості за себе та впевненості у власних силах. Залунали голоси про те, що жінка повинна працювати з принципу, а не тільки для заробітку. Така точка зору була одним зі способів маніфестації рівності статей [N. Jastrzębska, 1911, С. 68; Z. Seidlerowa, 1903, С. 433 – 434]. Тодішні журнали проявляли живе зацікавлення

професійною діяльністю жінок, стверджуючи, що позбавлені праці, жінки стають безрадними, слабкими, беззахисними істотами [W. St., 1903, С. 20 – 21]. Брак обов'язкових занять та “здорової духовної страви створив жалюгідний тип безрадної, поверховної салонної ляльки, жінки та матері, котра взагалі не має уявлення про обов'язки” [Z. Seidlerowa, 1903, С. 51]. Ясна річ, у той же час існували також противники праці жінок, які боролися за збереження чоловічих привілеїв, котрі обмежували роль жінки винятково до ведення домашнього господарства.

Висновок. Вищезазначене дає підстави стверджувати, що професійна діяльність жінок та здобуття ними професійної освіти були постійними темами на сторінках на зламі століть. Однак реальне життя випереджувало ці теоретичні дискусії. Покивчені та педагоги узгоджували свої погляди на працю жінок, жінки вже повинні були утримувати себе самих та свої сім'ї. У цьому житті також випередило теорію.

1. *Biesiada Literacka*, 1890, nr 43, s. 310; 1900, nr 21, s. 412.

2. *Bluszcz* 1883, nr 1, s. 8, nr 6, s. 42; 1886, nr 38, s. 303; 1904, nr 40, s. 478; 1905, nr 43, s. 504-505; 1906, nr 47, s. 568; 1910, nr 8, s. 77.

3. *Daszyńska-Golińska Z.*, *Myśli o przyszłym ustroju rodziny*, *Bluszcz* 1910, nr 14, s. 147.

4. *Dla głodnych dzieci*, *Bluszcz* 1905, nr 39, s. 447.

5. *Dr Felicja Nossig*, *Kwestia kobieca w klasach średnich, jej rozwój historyczny*, *Bluszcz* 1903, nr 7, s. 73 – 75; nr 9, s. 106.

6. *Dr Felicja Nossig*, *Wykształcenie kobiece a praca zawodowa*, *Bluszcz* 1903, nr 43, s. 506.

7. *Furmanek W.*, *Humanistyczne wymiary pracy człowieka*, (w:) *Aksjologiczne horyzonty wychowania człowieka XXI wieku*, pod red. Z. Frączek, Rzeszów 2004.

8. *Goltz A.*, *Jak pojmować i wykonywać miłosierdzie*, *Kronika Rodzinna* 1873, nr 6, s. 81; nr 7, s. 99.

9. *Hoff J.*, *Kobieta aktywna zawodowo w kodeksach savoir-vivre'u XIX i pierwszej połowy XX wieku*, (w:) *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX: zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca*, Warszawa 2000, t.6.

10. *Ilnicka M.*, *O zasadzie pracy kobiecej*, *Bluszcz* 1871, nr 47, s. 357 – 358.

11. *Ilnicka M.*, *Praktyczność*, *Bluszcz* 1868, nr 38, s. 234.

12. *Ilnicka M.*, *Obowiązki kobiety oświeconej względem kobiety klas nieoświeconych*, *Bluszcz* 1884, nr 19, s. 149 – 150.

13. *Ilnicka M.*, *Nauka i wychowanie. W domu czy poza domem*, *Bluszcz* 1878, nr 40, s. 316.

14. *Jastrzębska N.*, *Nie wyzyskane siły*, *Bluszcz* 1911, nr 7, s. 68.

15. *Jaroszewski Z.*, *O potrzebie zakładów gospodarczych dla kobiet*, *Bluszcz* 1886, nr 4, s. 26.

16. *Kirchner X.*, *Miłosierdzie, dobroczynność i opieka*, *Bluszcz* 1903, nr 27, s. 317.

17. *Kronika Rodzinna*, 1870, nr 12, s. 189; nr 23, s. 368; 1873, nr 3, s. 38.

18. *Kroniczka*, *Bluszcz* 1904, nr 48, s. 563, 574.

19. *Kroniczka*, *Bluszcz* 1905, nr 42, s. 493; nr 47, s. 545.

20. *Kronika działalności kobiecej*, *Bluszcz* 1886, nr 28, s. 223 – 224, nr 29, s. 231.

21. *Kwestia kobieca*, *Świt* 1884, nr 3, s. 81.

22. *Matka-Polka R.S.*, *Co robią nasze panny wiejskie?*, *Bluszcz* 1903, nr 4, s. 37.

23. *Matka-Polka R.S.*, *Praca w rodzinie*, *Bluszcz* 1903, nr 12, s. 133 – 134.

24. *Nietyksza M.*, *Ramy prawne zarobkowania kobiet w Królestwie Polskim w XIX i na początku XX wieku na tle porównawczym*, (w:) *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX: zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca*, Warszawa 2000, t.6.

25. *Miłkowski J.*, *Prawidła obyczajności ku zachowaniu uprzejmych w świecie stosunków*, *Kraków* 1852.

- *nowych zarobkach kobiety*, *Bluszcz* 1865, nr 48, s. 33 – 34.

- *wyrobieniu samodzielności charakteru u kobiet*, *Bluszcz* 1871, nr 49, s. 373 – 374.

26. *Praktyczność w wychowaniu*, *Kronika Rodzinna* 1896, nr 18, s. 545 – 547.

27. *Prażmowska T.*, *Jak słowo stać się może czynem a deklamacja postępem*, *Kronika Rodzinna* 1873, nr 23, s. 357.

28. *Przyczynek do kwestii emancypacji*, *Bluszcz* 1886, nr 2, s. 9; nr 3, s. 18 – 19.

29. *P.W.*, *O kobietach na stanowisku budowniczych*, *Bluszcz* 1904, nr 34, s. 406.

30. *Przy kominku*, *Bluszcz* 1904, nr 5, s. 50 – 54.

31. *Pszczółka*, *Nasz ul*, *Bluszcz* 1903, nr 35, s. 418, nr 45, s. 538, nr 49, s. 587; 1904, nr 28, s. 335; nr 36, s. 431; nr 39, s. 464; nr 40, s. 478.

32. *Rygier H.*, *Nasze dzieci*, *Bluszcz* 1903, nr 6, s. 61 – 63.

33. *Seidlerowa Z.*, *Emancypacja i uwagi kilka*, *Bluszcz* 1903, nr 37, s. 433 – 434.

34. *Seidlerowa Z.*, *Kronika działalności kobiecej*, *Bluszcz* 1910, nr 1, s. 10.

35. Seidlerowa Z., *Nowe ideały na starych fundamentach*, *Bluszcz* 1904, nr 34, s. 397 – 399.
36. Seidlerowa Z., *Bezmyślna dobroczynność*, *Bluszcz* 1914, nr 7, s. 81.
37. Seidlerowa Z., *O wychowaniu dziewcząt podług Henryka Moriona*, *Bluszcz* 1903, nr 5, s. 50 – 51.
38. *Szkola sług w Warszawie*, *Bluszcz* 1884, nr 19, s. 149 – 150.
39. Szwarc A., *Krytyka kobiecości czy próżniaczego stylu życia? Stare i nowe wzorce życia codziennego kobiet w publicystce i literaturze pięknej epoki pozytywizmu*, (w:) *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX: zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarc*, Warszawa 1997, t.5.
40. Tarkowska E., *Czas społeczny a czas wolny: Koncepcje i współczesne przemiany*, (w:) *Kobieta i kultura czasu wolnego: zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarc*, Warszawa 2001, t.7.
41. Tryfan B., *Dylematy emancypacji*, Warszawa 1898, s. 70.
42. *Ułamki szczęścia*, *Bluszcz* 1904, nr 35, s. 413.
43. W., *Z listów do Bluszczu*, *Bluszcz* 1903, nr 35, s. 418; nr 44, s. 526 – 527.
44. W. St., *Z listów do Bluszczu*, *Lwów, Bluszcz* 1903, nr 2, s. 20 – 21.
45. *Zjazd Towarzystwa Pedagogicznego we Lwowie*, *Bluszcz* 1886, nr 33, s. 260. 259 – 260; nr 34, s. 265 – 266.
46. Z. B., *Wielki wiec w sprawie reformy małżeństwa*, *Bluszcz* 1907, nr 10, s. 108.
47. Z.S., *Kronika działalności kobiecej*, *Bluszcz* 1903, nr 45, s. 538-539; 1904, nr 26, s. 310; nr 35, s. 418.
48. Żarnowska A., *Praca zarobkowa kobiet i ich aspiracje zawodowe w środowisku robotniczym i inteligenckim*, (w:) *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX: zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarc*, Warszawa 2000, t.6.

Валентина Оржеховська, доктор педагогічних наук, професор,
завідувач лабораторії превентивного виховання
Інституту проблем виховання АПН України
м. Київ

ПЕДАГОГІКА ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ: СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ

У статті упорядковано методологічну основу “здоров’я” у взаємозв’язку тріади: здоров’я – здоровий спосіб життя – культура здоров’я, охарактеризовано чотири аспекти здоров’я. Аналізується стан здоров’я сучасних школярів та обґрунтовується необхідність розробки і впровадження здоров’язберігаючих, здоров’язміцнювальних та здоров’яформувальних технологій і на цій основі доводиться важливість формування у дітей та молоді життєвих навичок щодо здорового способу життя.

Постановка проблеми. В останні роки в Україні було зроблено багато кроків щодо впровадження програм Формування Здорового Способу Життя. Державою було започатковано низку національних та міжнародних партнерських програм ФЗСЖ та профілактики ВІЛ/СНІДу серед молоді України.

Аналіз відомчої статистики свідчить, що до виконання завдань із реалізації державної соціальної молодіжної політики за напрямом ФЗСЖ залучено багато міністерств, відомств та їх структур на місцях. Включені і громадські організації, а також міжнародні організації, товариства, фонди. Проводиться робота, у якій

бере участь велика кількість професійно підготовлених кадрів, витрачаються державні кошти та інші ресурси.

Аналіз останніх досліджень. Науковці та практики активно шукають шляхи розв’язання цієї складної проблеми. За останні десять років захищено понад 20 дисертацій; багато творчих працівників є (Т.Є. Бойченко, Л.С. Вашенко, О.Д. Гречишкіна, В.М. Оржеховська, С.В. Страшко, Т.Є. Федорченко і ін.) авторами фундаментальних робіт з питань охорони, збереження і зміцнення здоров’я.

Очевидно, що результатом цієї діяльності мало б бути зміцнення здоров’я молодого покоління.